

ks. dr Michał Widera

Uniwersytet Opolski

e-mail: wideramichal@o2.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7849-8887>

Relacje polsko-żydowskie w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej

Polish-Jewish Relations in the Wieluń District
in the Second Polish Republic

Summary

The issue of Polish-Jewish relations in the Wieluń district in the Second Polish Republic has not been explored by many researchers. Due to the complexity of the problem, it is difficult to define these relations unequivocally. They were shaped by the socio-economic situation of the day, and were related to trade, social and religious events, and politics. Regardless of the examples of both friendly coexistence and incidental criminal events, in the discussed period, the intertwined history of the Polish and Jewish populations influenced the dynamic social development of these territories in the Polish independent state. The Jews, who were organized into seven religious communities, disappeared from the region as a result of the Second World War.

Keywords: Wieluń district; Polish-German border; Wieluń; Polish-Jewish relations; Jews; Second Polish Republic

Streszczenie

Zagadnienie relacji polsko-żydowskich w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej nie było podejmowane przez wielu badaczy. Trudno jest dokonać ich jednoznacznej oceny ze względu na złożoność problemu. Były one kształtowane przez ówczesną sytuację społeczno-ekonomiczną. Sprowadzały się do: handlu, wydarzeń społecznych i religijnych oraz polityki. Niezależnie od przykładów zarówno przyjaznego współistnienia, jak i incydentalnych zdarzeń o charakterze przestępczym, w omawianym okresie splecione dzieje ludności polskiej i żydowskiej wpłynęły na dynamiczny rozwój społeczny tych terenów w warunkach niepodległego kraju. Obecność Żydów w powiecie wieluńskim, którzy byli skupieni w siedmiu gminach wyznaniowych, została zakończona w wyniku skutków II wojny światowej.

Słowa kluczowe: powiat wieluński; granica polsko-niemiecka; Wieluń; relacje polsko-żydowskie; Żydzi; II Rzeczypospolita

Wstęp

Początki osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich sięgają XII wieku. Napływ tej ludności następował stopniowo od Śląska, poprzez Wielkopolskę i Małopolskę, aż po ziemie wschodnie. Do pierwszych przybyszów należeli głównie kupcy i osoby świadczące różnorakie usługi wobec lokalnych władców. W 1264 roku książę Bolesław Pobożny wydał statut kaliski będący przywilejem dla tej ludności w Wielkopolsce. Gwarantował jej prawo osiedlania się, wolność organizowania wspólnot religijnych, swobodę działalności gospodarczej, a także nienaruszalność życia i posiadanej własności. Statut ten stał się podstawą późniejszego prawodawstwa dotyczącego wyznawców judaizmu w Polsce¹. Ludność żydowska w okresie odrodzonej Polski w powiecie wieluńskim zajmowała ważne miejsce w społeczeństwie obok dominującego Kościoła rzymskokatolickiego i nieznacznego udziału Kościoła ewangelicko-augsburskiego oraz szczątkowo występujących innych wyznań. Była ona skupiona w siedmiu gminach wyznaniowych zlokalizowanych w: Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie, Praszce, Wieluniu i Wierszowie. Symbioza z chrześcijanami wpływała na kształtowanie się wzajemnych relacji, które zależały od wielu czynników związanych z ówczesną sytuacją gospodarczą i indywidualną postawą mieszkańców.

Tematyka wyznań religijnych powiatu wieluńskiego w okresie II Rzeczypospolitej była już podejmowana przez badaczy tego regionu, a zwłaszcza w publikacjach dra hab. Tadeusza Olejnika i mgra Jana Książka w monografiach Wielunia i poszczególnych gmin powiatu. Jak dotąd nie podjęto jednak próby całościowego ukazania relacji polsko-żydowskich w omawianych czasokresie², mimo najnowszych badań dotyczących innych regionów³.

¹ H. Zamojski, *Polacy i Żydzi. Dzieje sąsiedztwa – dzieje waśni. Historia stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2012, s. 22–23.

² T. Olejnik, *Czasy nowożytne. Praszka w XIX i XX wieku*, w: *Nad Górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Łódź 1999, s. 316–317; J. Książek, *Powiat wieluński w latach 1918–1939*, „Rocznik Wieluński” (dalej: *RW*), 1 (2001), s. 111–174; tenże, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Mokro*, red. T. Olejnik, Wieluń 2004, s. 268–274; J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006, s. 179–184; tenże, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Wieluń 2009, s. 210–215; tenże, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Czarnożyły*, red. Z. Włodarczyk, Czarnożyły 2009, s. 275–278; tenże, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, red. J. Książek, Wieluń 2012, s. 325–332; tenże, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Wierzchlas*, red. Z. Włodarczyk, Wierzchlas 2014, s. 269–272; M. Widera, *Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej*, „Veritati et Caritati”, 12 (2019), s. 661–703; tenże, *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim (1918–1939)*, Opole 2021.

³ J. Tomaszewski, *Żydzi w II Rzeczypospolitej*, wybór i oprac. A. Markowski, S. Rudnicki, Warszawa 2016; A. Imińska-Duma, *Stosunki polsko-żydowskie we Lwowie w latach 1918–1919 (wybrane zagadnienia)*, „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”, 3 (2017), s. 117–134; I. Kopczyńska, *Relacje polsko-żydowskie w Poznaniu w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, w: *Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, Bydgoszcz 2017, s. 124–133; M. Ruta, „*Asy czystej rasy*”, czyli *Samuela Jakuba Imbera spojrzenie na relacje polsko-żydowskie*, „Studia Judaica”, 21 (2018), nr 2 (42), s. 253–278; W. Wierzbieniec, *Rytmu codzienności i niecodzienne wydarzenie w relacjach polsko-żydowskich w Tyczynie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, w: *Małe miasta. Codzienność*, red. M. Zemło, Białystok – Głogów Małopolski – Supraśl 2019, s. 443–464; *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021.

Celem artykułu jest ukazanie specyfiki wzajemnych oddziaływań ludności żydowskiej i polskiej (katolickiej) w powiecie wieluńskim w okresie II Rzeczypospolitej na wybranych przykładach. Bazę źródłową stanowią akta ośmiu archiwów kościelnych i państwowych, z których najwięcej informacji dostarczyły materiały pochodzące z okresu dwudziestolecia międzywojennego znajdujące się w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz w oddziale tego archiwum w Sieradzu. Zastosowano metody: analizy źródeł archiwalnych, syntezy, demograficzną, geograficzną i statystyczną, a następnie przedstawiono zagadnienie w układzie problemowym. Badania źródłowe pozwoliły przedstawić płaszczyzny, wokół których koncentrowały się wzajemne stosunki dwóch grup narodowych i wyznaniowych. Szczególnie istotne znaczenie miały w tym zakresie: handel, wydarzenia społeczne i religijne oraz ówczesna działalność polityczna w powiecie.

Struktura wyznaniowa

Wśród mieszkańców powiatu wieluńskiego w okresie międzywojennym dominowała społeczność należąca do Kościoła katolickiego, której członkowie stanowili w 1921 roku 90,37%, w 1931 roku — 91,84%, a w 1938 roku — aż 93,22% ludności. Drugą grupą wyznaniową pod względem liczebności byli Żydzi. W 1921 roku ich odsetek wynosił 8,33%, w 1931 roku — 6,77%, a w 1938 roku — 5,87% społeczeństwa. Pozostali chrześcijanie to około 1% mieszkańców powiatu⁴. Podział ludności pod względem wyznaniowym odpowiadał strukturze narodowościowej i językowej. Oznacza to, że katolicycy byli Polakami posługującymi się językiem polskim, a Żydzi określali swoją narodowość jako żydowską (choć wielu z nich czuło się również Polakami) i deklarowali znajomość języków jidysz, polskiego, a w niewielkim stopniu także hebrajskiego⁵.

Sytuacja prawna związków wyznaniowych została uregulowana po burzliwej debacie i znalazła swoje odzwierciedlenie w konstytucji II Rzeczypospolitej, uchwalonej 17 marca 1921 roku, której 114 artykuł przyznawał Kościołowi katolickiemu naczelne miejsce wśród równouprawnionych wyznań. Szczegółowe regulacje dotyczące jego działalności zostały określone w konkordacie podpisanym w 1925 roku pomiędzy

⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta Miasta Łodzi (dalej: AMŁ), sygn. 23670: Dane statystyczne dotyczące powiatu wieluńskiego, [1932–1938], s. 2; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2: Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 124–136; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski”, 1938, seria C, z. 77, s. 29; M. Widera, *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim*, s. 162.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁOS), Starostwo Powiatowe Wieluńskie (dalej: SPW), sygn. 255: Partie polityczne i ich wpływ, 1928 r., s. 56; APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu (dalej: PKPPW), sygn. 340: Sprawozdanie z ruchu zawodowego, narodowościowego, politycznego i sytuacji ogólnej, 1928 r., s. 21; M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Łódź 2017 (mps w posiadaniu autora), s. 60; *Oral History Interview with Jacob Widawski*, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn43542> [dostęp: 5.10.2022]; *Oral History Interview with Simon Michalowicz*, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn507198> [dostęp: 5.10.2022].

Rzeczpospolitą a Stolicą Apostolską. Zgodnie z własnymi przepisami mogły funkcjonować także inne związki wyznaniowe, a stosunek państwa do nich miał zostać uregulowany na podstawie odrębnych ustaw. Zagwarantowano to również w konstytucji z 23 kwietnia 1935 roku⁶.

W 1918 roku społeczność katolicka powiatu należała do 39, a w 1939 roku — do 51 parafii i jednej ekspozytury (zorganizowanej na wzór parafii), które znajdowały się w obrębie 5 dekanatów diecezji kujawsko-kaliskiej, a od 1925 roku — diecezji częstochowskiej. Członkowie Kościoła katolickiego w omawianym okresie uczestniczyli w intensywnej działalności religijnej, która szła w parze z ogólnym rozwojem społeczeństwa budującego swoją tożsamość po latach zaborów. Żydzi skupiali się w siedmiu gminach zlokalizowanych w: Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie, Praszce, Wieluniu i Wieruszowie⁷. Jedyną gminą dużą w całym powiecie była wspólnota wieluńska, natomiast pozostałe miały status gmin małych, gdyż były zamieszkiwane przez mniej niż 5 tys. mieszkańców⁸. Ich kompetencje sprowadzały się do: tworzenia życia religijnego, wychowywania i kształcenia młodzieży, prowadzenia działalności społecznej i charytatywnej, zarządzania majątkiem, a także sprawowania nadzoru nad synagogami oraz stowarzyszeniami i fundacjami żydowskimi. W skład zarządu gminy wchodził rabin oraz czterech członków wyłanianych na drodze tajnych i bezpośrednich wyborów⁹.

Dnia 7 lutego 1919 roku został wydany dekret Naczelnika Państwa o zmianach w organizacji gmin żydowskich, który wprowadzał modyfikacje do rozporządzenia niemieckiego z 1916 roku. Podkreślono w nim ich wyznaniowy charakter, a kompetencje sprowadzono do zadań wyłącznie religijnych, tj.: utrzymywania rabinatu, synagog, kąpieli rytualnych i cmentarzy, dbania o religijne wychowanie młodzieży oraz

⁶ Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 kwietnia 1934 r., tekst jednolity: Dz. U. z 1935 r. Nr 30, poz. 227; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 10; W. Wójcik, *Konkordat polski z 1925 r. Próba oceny*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 18–19; M. Fuks i in., *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 37; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1988, s. 48–51, 54–55.

⁷ K. Kęsik, *Żydowska gmina Skahev (Osjaków) w latach trzydziestych XX w.*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 34 (2019), nr 136, s. 15–19; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu w II Rzeczypospolitej w dokumentacji Archiwum Państwowego w Łodzi*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” (dalej: STHSO), 39 (2019), nr 2, s. 211–230; tenże, *Gmina wyznaniowa żydowska w Działoszynie w okresie międzywojennym*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 16, Słupsk 2019, s. 370–379; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie w okresie międzywojennym*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 17, Słupsk 2020, s. 256–264; M. Widera, *Stan majątkowy gminy wyznaniowej żydowskiej w Wieruszowie w latach 30. XX w.*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 18, cz. 1, Słupsk 2020, s. 612–621; M. Widera, *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim*, s. 22.

⁸ W 1916 roku niemieckie władze okupacyjne wydały rozporządzenie obowiązujące na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, obejmujące swym zasięgiem późniejsze województwa: warszawskie, łódzkie i część białostockiego. Zgodnie z tym dokumentem wszyscy Żydzi tworzyli Towarzystwo Religijne, w skład którego wchodziły gminy małe, powiatowe i wielkie (tworzone w obrębie jednej lub kilku gmin politycznych). Posiadały one prawa korporacyjne i były podporządkowane Najwyższej Radzie Żydowskiej.

⁹ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, s. 179–180.

zabezpieczania dostaw koszerne go mięsa. Możliwość tworzenia stowarzyszeń ograniczono do większych gmin i wprowadzono wybory pięcioprzymiotnikowe. W latach 1930–1931 wydano rozporządzenia ministra wyznań, które zwiększyły wpływ państwa na działalność gmin m.in. w zakresie nadzorowania procedury wyborczej przez państwo (zatwierdzanie członków komisji wyborczych i reklamacyjnych oraz list wyborczych), a także przyznania wojewodom prawa do akceptowania uchwał zarządów gmin dotyczących wysokości składek i opłat oraz budżetów z możliwością dokonywania w nich istotnych zmian, a nawet niezatwierdzenia ich, jeśli nie spełniały zadań określonych prawem¹⁰.

Sytuacja materialna mieszkańców

Ludność powiatu wieluńskiego w II Rzeczypospolitej w przeważającej części zajmowała się rolnictwem, a tereny te odznaczały się niewielkim uprzemysłowieniem. Kryzys ekonomiczny, który oddziaływał na gospodarkę w latach 30. XX wieku, wpłynął na zahamowanie rozwoju industrialnego regionu¹¹. Kolejną grupę zawodową stanowiły osoby trudniące się handlem głównie w miastach: Praszce, Wieluniu i Wieruszowie oraz w dawnych miasteczkach: Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie i Osjakowie, a także we wsiach będących siedzibami gmin¹². Znacznie mniejszy udział w zatrudnieniu był w sektorach, takich jak rzemiosło i instytucje finansowe (przede wszystkim kasy pożyczkowo-oszczędnościowe). Jednym z najważniejszych problemów omawianych terenów w okresie międzywojennym było bezrobocie. Generowało ono nowe trudności związane z brakiem środków do życia i niebezpieczeństwem rozruchów społecznych. W wyniku bardzo złej sytuacji społeczno-gospodarczej, wpływającej na braki opału i żywności, niektórzy mieszkańcy byli zmuszeni do podjęcia decyzji o emigracji zarobkowej. Ułatwiała ją położenie tych terenów blisko granicy państwa niemieckiego. Umowy z krajami zachodnimi obejmowały jednak kontyngenty, które były znacznie mniejsze niż liczba osób chcących wyjechać do pracy¹³. W wyniku

¹⁰ M. Ringel, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Haffka, Warszawa 1936, t. 2, s. 244–248; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, s. 182–184, 188–189; P. Borecki, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2 (2010), s. 69–80; J. Mierzwa, *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012, s. 487–504; M. Widera, *Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim*, s. 672–674.

¹¹ APŁOS, SPW, sygn. 788: Ogólna charakterystyka gospodarcza powiatu wieluńskiego, [1936 r.], s. 4; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 195; *Drugi powszechny spis ludności*, s. 67, 326–327; J. Książek, *Powiat wieluński w latach 1918–1939*, s. 126; M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym*, s. 62–64.

¹² W 1921 roku z handlu utrzymywało się 8873, w 1931 roku — 9468, a w 1938 roku — ponad 19000 osób. Por. *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej*, s. 195–197; *Drugi powszechny spis ludności*, s. 67; *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930, s. 984, 1002–1004.

¹³ APŁ, AML, sygn. 23670: Dane statystyczne dotyczące powiatu wieluńskiego, [1932–1938], s. 3, 7, 13, 17, 20, 26, 30, 34, 38, 42, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 76, 82, 86, 90, 94, 100, 106, 109, 114, 120, 124, 127; APŁ, UWŁ, sygn. 2608a: [Miesięczne

kryzysu gospodarczego w latach 1932–1937 granica z Niemcami była zamknięta dla robotników sezonowych¹⁴. Z powiatu wieluńskiego emigrowano ponadto do Francji¹⁵ i Belgii¹⁶.

Z trudną sytuacją ekonomiczną borykała się również ludność wyznania mojżeszowego¹⁷. W dniu 22 marca 1930 roku w Osjakowie zorganizowano Oddział Żydowskiej Ortodoksyjnej Organizacji Robotniczej „Poale Agudath Israel”, która ułatwiała wyjazdy rodzinom żydowskim do Palestyny. Innymi kierunkami wyjazdów tej społeczności z powiatu wieluńskiego były: Argentyna, Australia, Brazylia, Kanada, Meksyk, Portugalia, Stany Zjednoczone Ameryki, Urugwaj i Wielka Brytania. Dodatkowym problemem stał się wzrost antysemityzmu w przygranicznych Niemczech. W 1938 roku rozpoczęto niszczenie synagog m.in. w Gorzowie Śląskim i Kluczborku, co spowodowało ucieczkę ludności żydowskiej do Polski. W Wieluniu zorganizowano wówczas komitet ratunkowy dla uchodźców z Niemiec¹⁸.

Relacje polsko-żydowskie

Zgodnie z prawodawstwem II Rzeczypospolitej ludność żydowska miała swobodę w organizowaniu własnego kultu religijnego. Ponadto mogła prowadzić stowarzyszenia społeczne, instytucje kulturalne i charytatywne oraz własne szkoły, a także dokonywać wyborów na stanowiska administracyjne w gminach. Jednocześnie wyznawcy judaizmu w dużej mierze trudnili się handlem i świadczyli usługi wobec lokalnej społeczności. Często było to pretekstem do podnoszenia hasel antyżydowskich mających na celu ograniczenie działalności tej grupy społecznej i uzyskania poparcia

sprawozdania sytuacyjne Wydziałów Powiatowych: Piotrków, Radomsko, Sieradz, Słupca, Turek i Wieluń za lata 1919–1921], s. 154, 158; APŁOS, AMW, sygn. 84: Protokoły Rady Miejskiej miasta Wielunia, [1915–1921], s. 53; APŁOS, SPW, sygn. 228: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1926–1927], s. 12, 31, 34, 37; *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi o stanie gospodarczym rzemiosła za rok 1930*, Łódź 1931, s. 55; *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1931*, Łódź 1932, s. 52; *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1932*, Łódź 1933, s. 59; *Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1933*, Łódź 1934, s. 60.

¹⁴ W 1926 roku do tego kraju wyjechało z powiatu aż 40 tys. osób. Zob. APŁOS, SPW, sygn. 167: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1926–1928], s. 3; W. Spaliński, *Prawno-polityczne aspekty emigracji sezonowej polskich robotników rolnych do Niemiec w latach 1919–1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 9 (2002), s. 62; tenże, *Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939)*, Zamość 2010, s. 199–200.

¹⁵ W latach 1926–1929 i 1932–1938 wyjechało Francji 1918 osób. Zob. APŁOS, SPW, sygn. 712: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1932 r.], s. 116, 136.

¹⁶ W okresie międzywojennym z powiatu wieluńskiego wyjechały do Belgii łącznie 563 osoby, w tym 2 Żydów. Por. J. Milczarek, *Emigracja zarobkowa z Wieluńskiego (1918–1939)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 19 (1977), s. 27; M. Widera, „Stowarzyszenie Wychodźców Polskich pod opieką Królowej Korony Polskiej w diecezji częstochowskiej” w parafiach powiatu wieluńskiego, STHŚO, 40 (2020), nr 2, s. 170–172.

¹⁷ Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, Yad Vashem Testimonies, sygn. 12567: Testimony of Elkhanan Yerukham Zomberg, 2005, s. 1–6.

¹⁸ Z. Szerbik, *Spoleczność żydowska w życiu przedwojennej Praszki, w: Rzeki, która łączy... Historia lokalna powiatu oleńskiego*, red. N. Hober, Olesno-Gliwice 2003, s. 86–87; M. Michalski, *Emigracja sezonowa do Niemiec z powiatu wieluńskiego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny”, 7 (2020), s. 74.

politycznego. Ponadto Żydzi aktywnie włączali się w aktualne, ważne dla katolików wydarzenia o charakterze religijnym i ogólnospołecznym¹⁹.

Handel

Jednym z podstawowych elementów różniących Żydów i Polaków w dwudziestoleciu międzywojennym były handel i inne źródła zarobkowania, którymi trudnili się wyznawcy judaizmu. W działalności tej ludności doszukiwano się nieuczciwej konkurencji. Nadgraniczne położenie powiatu wpłynęło na zwiększoną wymianę towarów. W Bolesławcu Żydzi zajmowali się handlem (m.in. drobiem, jajami, końmi, łokciówką, obuwiem, niemiecką walutą i zbożami), szteperstwem, transportem autobusowym, prowadzeniem manufaktury i piwiarni oraz wyrobem produktów galanteryjnych. W Lututowie przedstawiciele tej ludności byli właścicielami sklepów galanteryjnego i szklanego oraz obszarów ziemskich, a także wykonywali zawody introligatorów, nauczycieli i zegarmistrzów. W Praszcze wyznawcy judaizmu trudnili się m.in.: garbarstwem, handlem kolonialnym, krawiectwem, wyrobem galanterii i pasmanterii oraz zegarmistrzostwem, a także prowadzili: manufakturę, młyn parowy, rzeźnię i tartak czy świadczyli usługi felczerskie i dentystyczne. W Osjakowie Żydzi prowadzili sklepy galanteryjno-dziewiarskie, a także z wyrobami przemysłu metalowego, tekstylnego oraz konfekcją damską i męską. Ponadto pracowali w handlu obnośnym, przemyśle tartacznym, piekarniach, masarniach i olejarniach, a rodziny posiadające większe obszary ziemskie zajmowały się rolnictwem i gospodarką leśną. Ludność ta oferowała ponadto usługi przewożenia towarów przy pomocy dwukółowych wózków. Postoje tragarzy znajdowały się w Wieluniu i Praszcze. Korzystały z nich osoby powracające zza granicy bądź zaopatrujące się na targowiskach, a nawet zmieniające miejsce zamieszkania²⁰.

Okres międzywojenny w powiecie wieluńskim charakteryzował się sezonową emigracją zarobkową za granicę na dużą skalę. Po powrocie do kraju w Praszcze i okolicznych wsiach robotnikom świadczone usługi wymiany waluty. Głównie zajmowały się tym osoby pochodzenia żydowskiego. Często dochodziło do oszustw, ponieważ robotnicy nie znali bieżącego kursu walutowego. Ponadto do obiegu wprowadzono wiele fałszywych banknotów. Jedną z wędrownych osób zajmujących się takimi usługami na terenach przygranicznych był Abram Kon z Bolesławca, który w 1927 roku został zamordowany przez nieznanych sprawców. Bliskość granicy państwowej

¹⁹ M. Widera, *Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim*, s. 672–673; 685–695; tenże, *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim*, s. 171–172.

²⁰ APŁOS, SPW, sygn. 1847: Wybory organów gminy wyznaniowej żydowskiej w Bolesławcu, [1931 r.], b.p.; W. Wilczyński, *Informator Wieluński*, Wieluń 1935, s. 113; Z. Szczerbik, *Spoleczność żydowska*, s. 86–87; M. i F. Rojtkowie, *Ocalić od zapomnienia. Szkice z dziejów Bolesławca nad Prosną*, Kraków 2007, s. 46; J. Tyszler, *Wieluń i pamięć*, Wieluń 2015, s. 12–13; T. Olejnik, *Dzieje nowożytne i najnowsze Osjakowa (1793–1945)*, RW, 7 (2007), s. 64; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie*, s. 257.

wiązała się również z przemysłem, który był jednym ze sposobów zarobkowania dla mieszkańców borykających się z trudną sytuacją ekonomiczną. Towary wywożono nielegalnie za granicę i sprzedawano je po zawyżonych cenach. Procederem tym poza indywidualnymi osobami trudniły się także zorganizowane grupy. Wpłynęło to na narastającą drożyznę, rozwój lichwy i wzajemną podejrzliwość wśród ludności powiatu wieluńskiego. Tendencje te pogłębiły się w wyniku ogólnoswiatowego kryzysu gospodarczego²¹.

Szmulgowanie umożliwiały m.in. bańki na mleko z podwójnymi dnami czy ukryte kieszenie w odzieży. Strażnicy graniczni udaremniłi wiele prób nielegalnego przenoszenia kosztowności i towarów. Często taką działalność podejmowały osoby pochodzenia żydowskiego. Podczas ujawnienia nielegalnych praktyk próbowano przekupić funkcjonariuszy. Przykładowo 16 stycznia 1928 roku w wyniku donosu zatrzymano żydowskiego kupca, który przewoził z Praszki w kierunku Rudnik kilkaset sztuk nożyczek, noży, widelców i brzytw. W Osjakowie niektórzy Żydzi handlowali pokątnie zdobytym tytoniem. W 1939 roku wykryto żydowską szajkę przewożącą części rowerowe z Niemiec, które sprzedawano w sklepach m.in. w Lututowie, Osjakowie czy Wieluniu. Tego typu działalność przestępczą podejmowały nie tylko osoby pochodzenia żydowskiego, lecz także spoza terenu powiatu wieluńskiego²².

Wysokie bezrobocie i trudna sytuacja materialna ludności wpływały na wzrost zainteresowania nielegalnymi źródłami zarobkowania, m.in. łapania ryb zakazanymi sposobami. Zdarzały się również przypadki zakłócania spokoju publicznego. W 1926 roku w Wieluniu i Praszce ujawniono żydowskich handlarzy alkoholu, którzy sprzedawali rozwodnioną wódkę, a w 1928 roku odbył się proces w sprawie obrotu eterem. W 1936 roku w Działoszynie i Wieruszowie doszło do zamknięcia trzech gabinetów lekarskich, które funkcjonowały niezgodnie z prawem. Pogorszenie relacji polsko-żydowskich powodowało również podnoszenie cen za produkty i usługi. Przykładowo w 1926 roku przejazd na trasie z Działoszyna do Radomska żydowską dorożką kosztował 5,4 zł, zaś za pokonanie porównywalnego dystansu z Wielunia do Sieradza trzeba było zapłacić polskiemu przewoźnikowi jedynie 3 zł. Rosnące przekonanie o dużej zamożności wyznawców judaizmu wpływało na podejmowanie wobec nich działań przestępczych. Wobec tego powstawały kolejne żydowskie zrzeszenia zawo-

²¹ APŁOS, SPW, sygn. 23: Pisma, okólniki i instrukcje władz nadrzędnych, 1918–1919, s. 164; APŁOS, SPW, sygn. 172: Sprawy emigracji sezonowej do Niemiec, 1926–1927, s. 2, 8; APŁOS, SPW, sygn. 228: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1926–1927], s. 88; M. Michalski, *Emigracja sezonowa do Niemiec*, s. 72.

²² *Zuchwały przemysłnik*, „Tygodnik Wieluński” (dalej: TWiel), 2 (1921), nr 6, s. 7; *Zatrzymanie kontrabandy tytoniu*, „Gazeta Wieluńska”, 1 (1925), nr 5, s. 6–7; *Przetrzymana kontrabanda*, „Głos Ziemi Wieluńskiej” (dalej: GZW), 3 (1926), nr 13, s. 7; *Szmulgiel tytoniu*, GZW, 3 (1926), nr 3, s. 9; *Likwidacja szajki żydowskich przemysłników*, „Echo”, 15 (1939), nr 14, s. 2; I. Mieszkalski, *Szmulgiel i drobny handel przygraniczny w rejonie wsi Przedmość w latach 1900–1939*, RW, 4 (2004), s. 153–154; E.H. Mińska, *Kronika klasztoru ss. Bernardynek w Wieluniu*, oprac. A.K. Sitnik, „Studia Franciszkańskie”, 24 (2014), s. 333; M. Michalski, *Przemysł i wymysł na granicy powiatu wieluńskiego z Niemcami w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki”, 71 (2021), s. 36, 39, 41.

dowe, które ułatwiały prowadzenie własnych interesów i zwiększały poczucie bezpieczeństwa. Należy wspomnieć, że podejmowano również próby współpracy polsko-żydowskiej w zakresie działalności gospodarczej. Jednym z takich przykładów była spółka przewoźników autobusowych, którzy w latach 1930–1934 organizowali przewozy między Osjakowem a Wieluniem. Niestety ze względu na niewielkie zainteresowanie tymi usługami spółka zbankrutowała²³.

Duży udział mieszkańców powiatu wieluńskiego pochodzenia żydowskiego w handlu i innych gałęziach gospodarki wpływał na ich rosnące dochody. Jednocześnie ówczesny kryzys gospodarczy powodował zubożenie ludności. W związku z tym coraz więcej mówiono o konieczności popierania polskich interesów. Jednym ze sposobów wspierania rodzimej gospodarki było zakładanie związków i stowarzyszeń zrzeszających określone grupy zawodowe. W tym zakresie bardzo aktywne były organizacje jednoczące pracowników branży spożywczej, które stanowiły aż 34% wszystkich tego typu instytucji. Ponadto funkcjonowały stowarzyszenia kupców, handlowców i rzemieślników. Podobną rolę miały spełniać kółka rolnicze, które powodowały zwiększanie wydajności rolnictwa i współpracę ludności²⁴.

Duży wpływ na mieszkańców powiatu wyznania katolickiego miała władza kościelna, która popierała rodzime rolnictwo, handel i przemysł. Jednocześnie upatrywała ona zagrożenia dla państwa w ideologii socjalistycznej i wpływach żydowskich. Również duchowni z omawianych terenów wspierali kooperatywy w swoich parafiach. Przyczyniały się one do podnoszenia poziomu życia ludności i ograniczenia wpływów żydowskich pośredników. W celu ochrony Polaków przed lichwą ze strony starozakonnych proboszcz w Bolesławcu ks. Stanisław Nuszkievicz założył Kasę Stefczyka, która nie pobierała wysokiego procentu od pożyczek. Stało się to źródłem konfliktów pomiędzy Polakami i Żydami. Dziekan wieluński ks. Wincenty Przygodzki jako działacz Stronnictwa Narodowego w swoich kazaniach krytykował sympatyków żydowskich interesów. Wikariusz z Lututowa ks. Wojciech Kubiś z ambony zniechęcał parafian do robienia zakupów u wyznawców judaizmu. Reakcja wiernych okazała się być jednak idąca znacznie dalej, ponieważ na miejscowym targowisku doszło do powywracania żydowskich kramów. Ponadto duchowny zorganizował na terenie swojej parafii m.in. spółkę handlu żelazem i oddział Rolnika Wieluńskiego. W dniu 12 lipca 1923 roku członkowie lututowskiego okręgu bożniczego

²³ APL, UWŁ, sygn. 2363: Biblioteka Żydowska im. I.L. Pereca w Osjakowie pow. Wieluński, 1929 r., s. 1, 4; APŁOS, SPW, sygn. 417: Różne, 1928 r., b.p.; *Przetrzymana kontrabanda*, GZW, 3 (1926), nr 13, s. 7; *Z Wielunia*, GZW, 3 (1926), nr 8, s. 8; *Wyzysk czy taryfa*, GZW, 3 (1926), nr 12, s. 7; *Po Działoszynie Wieruszów...*, „Echo”, 12 (1936), nr 329, s. 2; A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, cz. 1: (1918–1939), Warszawa 1983, s. 216–218; T. Olejnik, *Dzieje nowożytnie i najnowsze Osjakowa*, s. 62–63.

²⁴ Z. Szerbik, *Spółeczność żydowska*, s. 86–87.

za działalność antyżydowską chcieli go utopić, jednak próbę tę udaremnił miejscowy parobek, który pośpieszył mu z pomocą²⁵.

Hasła popierania polskiego handlu, które materializowały się w postaci antyżydowskich ulotek i plakatów, wpływały na powstanie stowarzyszeń spożywczych i zwiększone zakupy w chrześcijańskich sklepach, jednak nie zawsze takie zabiegi przynosiły oczekiwane skutki. W Wieluniu wzrastało zainteresowanie towarami w polskich placówkach, ale niektórzy ich właściciele, kierując się uzasadnieniem ekonomicznym, zaopatrywali się u Żydów. W Praszce, mimo wzywania do bojkotu połączonego z omijaniem sklepów żydowskich, nie rezygnowano z zakupów u właścicieli tej grupy społecznej. W mieście nie palono również stoisk prowadzonych przez tę ludność. W maju 1939 roku włamano się do kasy Żydowskiego Banku Spółdzielczego w Lututowie, z której skradziono tylko część pieniędzy, gdyż nie otwarto głównej kasy. Pomimo działań przestępczych, występujących niezależnie od narodowości i zgłaszanych policji, większość nieporozumień w dziedzinie zarobkowania była rozwiązywana bez uprzedzeń narodowościowych²⁶.

Wydarzenia społeczne

Prawodawstwo II Rzeczypospolitej gwarantowało wolność w zakresie zrzeszania się obywateli w różnych stowarzyszeniach. W tym czasie w powiecie wieluńskim funkcjonowały odrębne organizacje społeczne i zawodowe dla wyznawców religii mojżeszowej i chrześcijan. Wynikało to z dawnej tradycji, zgodnie z którą cechy posiadały charakter wyznaniowy i nie przyjmowano do nich osób o odmiennych przekonaniach religijnych. W latach 20. XX wieku powstało wiele polskich stowarzyszeń spożywczych prowadzących sklepy spółdzielcze. Ich celem było zwiększenie konkurencji, a w konsekwencji nieprzeplacanie za towary u kupców żydowskich. W 1938 roku w powiecie funkcjonowało 17 cechów, w tym 11 chrześcijańskich i 6 żydowskich²⁷.

Wyznawcy judaizmu z powiatu wieluńskiego angażowali się w obronę polskich granic. Po wybuchu wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku brali udział w bitwach,

²⁵ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie (dalej: AACz), Akta Personalne (dalej: AP), sygn. 176: Akta personalne ks. Wincentego Przygodzkiego, s. 8; *Popieranie ruchu kooperatywnego*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” (dalej: KDKK), 14 (1920), nr 11–12, s. 297; *Społeczne zadania duchowieństwa*, KDKK, 17 (1923), nr 6, s. 224; *Żydzi chcieli utopić księdza*, „Rozwój”, 27 (1923), nr 214, s. 4; *O rozruchy w Lututowie*, „Wielunianin”, 3 (1924), nr 1, s. 3; *O pogrom żydowski w Lututowie*, „Wielunianin”, 3 (1924), nr 2, s. 5–6; M. i F. Rojkowie, *Ocalić od zapomnienia*, s. 46, 69; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie*, s. 262.

²⁶ APŁOS, PKPPW, sygn. 595: Cudzoziemcy i sprawy narodowościowe, 1933 r., b.p.; APŁOS, PKPPW, sygn. 40: Akta w sprawie karnej przeciwko Majerowi Altman i innym za otwarcie sklepu w dniu świątecznym, 1919 r., b.p.; APŁOS, PKPPW, sygn. 86: Akta w sprawie karnej przeciwko Szymonowi Szylit za handel w sklepie w niedzielę, 1919 r., b.p.; APŁOS, SPW, sygn. 223: Posiedzenia Rady Miejskiej miasta Praszki, 1927 r., b.p.; *Sprawozdania wojewody łódzkiego: rok 1939*, cz. 2: *Stan bezpieczeństwa, ruch zawodowy i wywrotowy*, red. J. Walicki, Łódź 2014, s. 149; *Złudzenie*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 11, s. 6.

²⁷ *Popowice*, TWiel, 2 (1921), nr 3, s. 7; *Ruch spółdzielczy*, TWiel, 2 (1921), nr 9, s. 6; *IX Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1938*, Łódź 1939, s. 55–57; C. Strzeszewski, *Cechy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułkowski, Lublin 1985, kol. 1376–1378.

w których zginęło wielu przedstawicieli tej społeczności. Siedmiu Żydów z Praszki zostało odznaczonych Krzyżem Walecznych. Z pewnością pozytywnym przykładem współpracy polsko-żydowskiej w Osjakowie było wynajmowanie remizy strażackiej, w której urządzano spotkania stowarzyszeń. W tej samej miejscowości powstał Obywatelski Komitet Niesienia Pomocy Pogorzelcom, na czele którego stali proboszcz ks. Emanuel Hadaś i rabin Mendel Tygier. W Wieluniu w 1919 roku powołano do istnienia Polskie Towarzystwo Czerwonego Krzyża, a wśród jego założycieli znaleźli się miejscowi działacze społeczni wraz z ks. Janem Łabędą i pięcioma przedstawicielami żydowskimi. Organizacja ta niosła pomoc potrzebującym powstańcom śląskim pochodzenia polskiego i żydowskiego²⁸.

Do dość częstych wystąpień przeciwko starozakonnym dochodziło w przestrzeni publicznej w drugiej połowie lat 30. XX wieku. Działacze Stronnictwa Narodowego prowadzili otwartą działalność skierowaną przeciwko wyznawcom judaizmu. W 1935 roku w Bolesławcu aktywiści tej partii napadli sprzedawców, zniszczyli ich stragany i porozrzucali towar. Dnia 20 lipca 1938 roku u zbiegu ulic Palestranckiej i Augustiańskiej w Wieluniu z wojskowego samochodu ciężarowego wyskoczyło kilkunastu mężczyzn, którzy pobili przechodzących tam Żydów. Inną osią sporu był handel w niedzielę mimo obowiązujących zakazów. Często takie sprawy zgłaszano na policję, która kierowała się obiektywizmem w podejściu do obywateli bez względu na narodowość. Świadczy o tym działalność powołanego w 1919 roku plutonu policji miejskiej Wielunia, w którym poza policjantami znalazło się również czterech żołnierzy. W tym oddziale dochodziło do starć na tle postępowania wobec ludności żydowskiej, a policjanci występowali w jej obronie²⁹.

Z pewnością sferą jednoczącą mieszkańców powiatu wieluńskiego bez względu na narodowość i wyznawaną religię była edukacja, mimo że wszystkie gminy żydowskie prowadziły własne szkoły wyznaniowe. W Bolesławcu ks. Wincenty Wojciechowski założył jedyne w całym dekanacie przedszkole, do którego przyjmowano także dzieci żydowskie. W całym powiecie funkcjonowały również szkoły powszechne, do których uczęszczali uczniowie różnych wyznań³⁰. Wówczas dzieci wyznające judaizm były zobowiązane do nauki także w soboty, mimo że był to dla nich dzień świąteczny. Dla zachowania szabatu nie były one zmuszane do pisania, rysowania i robót ręcznych, a w indywidualnych przypadkach kierownicy szkół zwalniali je

²⁸ J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, s. 372; M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym*, s. 468–469.

²⁹ APŁOS, PKPPW, sygn. 7: Decyzje sądu, rozkazy dzienne, do plutonów policji państwowej, 1919 r., s. 250; APŁOS, PKPPW, sygn. 40: Akta w sprawie karnej przeciwko Majerowi Altman i innym za otwarcie sklepu w dniu świątecznym, 1919 r., b.p.; APŁOS, PKPPW, sygn. 86: Akta w sprawie karnej przeciwko Szymonowi Szylił za handel w sklepie w niedzielę, 1919 r., b.p.; APŁOS, SPW, sygn. 223: Okólniki i rozporządzenia, 1924 r., b.p.; *Z Bolesławca. Lekceważenie świąt*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 4, s. 7; *Zajścia antyżydowskie w Bolesławcu*, „Orędownik”, 65 (1935), nr 295, s. 6.

³⁰ *Oral History Interview with Simon Michalowicz*; *Oral History Interview with Jacob Widawski*.

od zajęć na prośbę rodziców. Jednym z przykładów średniej szkoły dla uczniów różnych wyznań było protogimnazjum koedukacyjne w Praszcze powstałe w 1916 roku. Z kolei we wszystkich judaistycznych placówkach edukacyjnych przedmiotów świeckich nauczano w języku polskim, co było wyrazem chęci asymilowania się z ludnością polską. Okres międzywojenny charakteryzował się dużą liczbą młodzieżowych stowarzyszeń religijnych i społecznych. Najczęściej osobne zrzeszenia powoływano dla ludności chrześcijańskiej i żydowskiej. Przykładowo w Bolesławcu młodzież katolicka i żydowska prowadziła wzajemną współpracę³¹.

Szczególne wydarzenia religijne

Współistnienie obok siebie wyznawców katolicyzmu i judaizmu wpłynęło na ukształtowanie się wzajemnych relacji, które ogólnie opierały się na szacunku, zwłaszcza pomiędzy rabinami z siedmiu gmin żydowskich a proboszczami miejscowych parafii. W Wieruszowie ks. dr Walenty Kott prowadził z członkami gmin żydowskich częste rozmowy dotyczące rozumienia tekstów Pisma Świętego. Podobnie kontakty z proboszczem wyglądały w Lututowie, gdzie wielu wyznawców judaizmu uczestniczyło w ceremonii pogrzebowej ks. Stanisława Żeromskiego. O owocnej współpracy międzyreligijnej w powiecie świadczył aktywny udział Żydów w wyjątkowych wydarzeniach o charakterze religijnym³².

Dnia 25 czerwca 1928 roku kardynał August Hlond wraz z biskupem Karolem Radońskim odwiedzili Wieluń w drodze z Poznania do Częstochowy. Na spotkanie przybył także biskup częstochowski Teodor Kubina, a mieszkańcy przygotowali uroczyste powitanie i banderę konną, która towarzyszyła gościom. W wydarzenie zaangażowali się członkowie straży pożarnych i stowarzyszeń oraz uczniowie szkół. Przed plebanią hierarchów powitali przedstawiciele wieluńskiej gminy żydowskiej wraz z rabinem Mendlem Grinbergiem. W dniu 25 października 1928 roku po krótkiej chorobie zmarł w wieku 39 lat ks. Franciszek Rogosz MSF — jeden z wychowawców wieluńskiej szkoły prowadzonej przez misjonarzy. W jego pogrzebie wzięły udział tłumy mieszkańców miasta, a kupcy żydowscy na znak szacunku i solidarności zamknęli swoje sklepy na czas przejścia ulicami konduktu pogrzebowego. Innym przykładem pozytywnego nastawienia społeczności żydowskiej do praktyk religijnych katolików było ich zachowanie podczas pielgrzymek powracających z Jasnej Góry. W 1930 roku grupa pątnicza liczyła aż 1,1 tys. osób. Powracających do Wielunia pątników pierwsze delegacje mieszkańców powiatu witały z kwiatami już w Rudnikach, a następnie

³¹ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie (dalej: AKMCz), Referat Nauczania Wiary, sygn. 4: Sprawy szkolne, 1926–1939, s. 11, 67; APŁOS, SPW, sygn. 1845: Sprawy wyznania mojżeszowego, [1931 r.], s. 735, 760, 764; H. Jedwab i in., *Z Prascki. Dajemy głos*, TWiel, 2 (1921), nr 2, s. 1; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 162; T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, s. 269–270.

³² AACz, AP, sygn. 271: Akta personalne ks. Walentego Kotta, b.p.; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie*, s. 262.

na kolejnych etapach drogi. Przy klasztorze bernardynek dołączyło do nich duchowieństwo i mieszkańcy miasta, w tym niekatolicy³³.

Dnia 23 maja 1929 roku w Działoszynie rozpoczęła się wizytacja pasterska, którą przeprowadził bp T. Kubina. Przez kilka dni poprzedzających to wydarzenie parafianie dekorowali miasteczko. Z tej okazji przygotowano 50-konną banderę, orkiestrę i 7 bram triumfalnych. Zaangażowali się w to przedstawiciele różnych grup społecznych miasta. Czwarta brama została przygotowana przez licznie zebranych członków gminy żydowskiej. Rabin powitał bpa T. Kubinę po hebrajsku oraz przekazał mu chleb i sól, a następnie chór kahalny odśpiewał hymn żydowski³⁴.

W relacjach pomiędzy katolikami a Żydami dochodziło również do kwestii spornych. Jedną z nich była różnica w przeżywaniu dni świątecznych i związane z tym przypadki nieszanowania niedzieli. Powodem tego była konieczność zachowywania przez wyznawców judaizmu aż dwóch dni wolnych od pracy. Niektórzy z nich próbowali obchodzić zakazy. Widok otwartych sklepów i jatek, które były przepełnione kupującymi, był przykrym widokiem dla wiernych udających się na nabożeństwa do kościołów. W takich sprawach prowadzono specjalne postępowania policyjne m.in. w Wieluniu i Bolesławcu³⁵.

W 1928 roku obchody paschy żydowskiej odbyły się w dniach 5–6 kwietnia, a Świąt Wielkanocnych — 8–9 kwietnia. Pomiędzy tymi dniami przypadł szabat. Spowodowało to sytuację, w której sprzedaż mięsa dla Żydów miała zostać wstrzymana na pięć dni. W związku z tym przedstawiciele tej społeczności zwrócili się z prośbą o zezwolenie na ubój drobiu w dniach 8–9 kwietnia w godzinach porannych (od 5.00 do 7.00). Podanie umotywowano niesprzyjającymi warunkami do przechowywania mięsa, a takie rozwiązanie gwarantowało uszanowanie dni świątecznych. Podobna sytuacja zaistniała w związku z uroczystością świętych Apostołów Piotra i Pawła 29 czerwca 1928 roku, która przypadła w piątek. Wyznawcy judaizmu z Wielunia prosili o możliwość rzeźniactwa i sprzedaży chleba w tym dniu. Ostatecznie władze samorządowe wyraziły zgodę na dokonanie uboju koszernego w godzinach porannych. Inną kwestią związaną z uszanowaniem miejsca świętego stało się w 1935 roku ustawienie na cmentarzu w Działoszynie tablicy zakazującej

³³ Archiwum Zgromadzenia Misjonarzy Świętej Rodziny w Poznaniu, brak sygn.: T. Dusza, *50 lat działalności Polskiej Prowinii Misjonarzy św. Rodziny*, Świder 1984, s. 166–167; APŁOS, PKPPW, sygn. 340: Sprawozdanie z ruchu zawodowego, narodowościowego, politycznego i sytuacji ogólnej, 1928 r., s. 16; *Z Wielunia. Pielgrzymka Trzeciego Zakonu i Sodalicji Marińskiej*, „Niedziela”, 4 (1929), nr 40, s. 494.

³⁴ *Wizytacja Pasterska w Działoszynie*, „Niedziela”, 4 (1929), nr 24, s. 286–288; J. Związek, *Z przeszłości kościelnej Działoszyna i okolicy*, Częstochowa 2011, s. 283–284.

³⁵ APŁOS, PKPPW, sygn. 49: Akta w sprawie karnej przeciwko Herszlikowi Gajda za otwieranie sklepu w godzinach zakazanych, 1919 r., b.p.; APŁOS, PKPPW, sygn. 52: Akta w sprawie karnej przeciwko Michałowi Fronczak oskarżonemu z art. 232 Kodeksu Karnego, [1919 r.], b.p.; *Z Bolesławca. Lekceważenie świąt*, s. 7; G. Bujak, *Przemiany religijności w Kościele katolickim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, w: *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013 (Metamorfozy Społeczne, t. 5), s. 18.

spacerowania Żydom po terenie nekropolii. Wynikało to z praktyki organizowania przez tę ludność spotkań towarzyskich na jej terenie, co wzbudzało obawy o szacunek wobec zmarłych³⁶.

Przykładem publicznych wypowiedzi duchownych występujących przeciwko działaniom m.in. społeczności żydowskiej były kazania ks. W. Przygodzkiego, który aktywnie włączał się w propagowanie Stronnictwa Narodowego. Mówił on o rzekomym publicznym zniesławianiu katolików i tajemnych akcjach żydowsko-masońskich, które miały manifestować niechęć do Kościoła katolickiego. W tym zakresie szczególne znaczenie miała spełniać działalność „niewidzialnego państwa” prowadzona przez finansjerę żydowską dążącą w jego ocenie do ponownego rozbioru Polski przez mocarstwa ościenne. W sprawie tych przemówień prowadzono postępowanie sądowe wobec duchownego. W 1926 roku jeden z mieszkańców Chotowa, znany z wrogiego nastawienia do duchowieństwa, skarżył się na pobieranie za ślub opłaty w wysokości 150 zł. Jego ojciec, który zasiadał w sejmiku powiatowym, starał się nałożyć na księży jak najwyższe podatki, nazywając ich zdziercami z powodu opłat pobieranych przy okazji zawierania małżeństw. Wystąpienie to oburzyło pozostałych członków komisji podatkowej, włącznie z Żydami, którzy w obronie własnych interesów wystąpili z wnioskiem o zwolnienie rabinów z płacenia podatku dochodowego. Wówczas dziekan włączył się w powstały spór i podjął się mediacji, jednak nie załagodziło to konfliktu³⁷.

Kwestie finansowe budziły wiele emocji nie tylko w przypadku duchownych rzymskokatolickich, lecz także w odniesieniu do rabinów, których pensje stanowiły największe obciążenie dla budżetów gmin wyznaniowych. W Prasce doszło do skreślenia przez władze samorządowe z listy wydatków remontu łaźni rytualnej, wsparcia potrzebujących i zarezerwowania środków na nieprzewidziane wydatki, a przeznaczone na to pieniądze przesunięto na podniesienie pensji rabina Abrama Zilbermana. Wywołało to protest miejscowych Żydów. Oburzenia zaistniałą sytuacją nie kryła również prasa wieluńska, w której pisano, że decyzją urzędów spowodowano, iż rabin z Praszki miał zarabiać więcej niż kanonik kapituły i tyle samo co profesor teologii w uniwersytecie³⁸.

Wzajemne oddziaływania wyznawców judaizmu i katolicyzmu w wielu dziedzinach życia doprowadziły niektóre osoby do zmiany przekonań religijnych. Do konwersji Żydów na wiarę katolicką doszło w 1932 roku w Lututowie, a także w Wie-

³⁶ APŁOS, SPW, sygn. 336: Sprawy wyznania mojęszowego, 1926–1928, s. 23, 39, 45; *Niesłychane zajścia w Działoszynie*, „Niedziela”, 10 (1935), nr 50, s. 603.

³⁷ AACz, AP, sygn. 176: Akta personalne ks. Wincentego Przygodzkiego, s. 8, 10–13; AACz, Księgi dziekańskie, sygn. 344: Akta dziekańskie parafii Chotów, [1859–1914, 1935], b.p.

³⁸ APŁOS, SPW, sygn. 157: Budżet i korespondencja gminy wyznaniowej w Prasce, 1925 r., s. 20; P. Ch., *Z Praszki. Dziwne jaworyzowanie rabina*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 12, s. 6.

ruszowie. W Wieruszowie jeden ze starozakonnych przyjął chrzest pod wpływem postawy tamtejszego proboszcza ks. dra W. Kotta. Przyjęcie wiary katolickiej było związane z okresem przygotowania, czyli katechumenatem, podczas którego kandydaci do chrztu uczestniczyli nawet przez dwa lata w specjalnych katechezach. W tym czasie sprawdzano również szczerłość ich intencji związanych ze wstąpieniem do Kościoła³⁹.

Sytuacja polityczna

Jedną z dziedzin wpływającą na pogorszenie relacji polsko-żydowskich w okresie międzywojennym była działalność polityczna. Do antagonizmów dochodziło przede wszystkim ze względu na różnice poglądów zarówno w obrębie partii żydowskich, jak i polskich, ale także pomiędzy nimi. Wiele nieporozumień rodziły również wybory samorządowe. Zwłaszcza w latach 30. XX wieku w związku z niestabilną sytuacją ekonomiczną doszło do szeregu publicznych wystąpień. We wszystkich miejscowościach Wieluńszczyzny organizowano wiece, na których ścierały się poglądy różnych stronnictw. Często w przemówieniach poruszano również sprawę żydowską⁴⁰.

W programie Związku Ludowo-Narodowego⁴¹ potępiano ucisk i prawa skierowane przeciwko mniejszościom narodowym i wyznaniom niekatolickim oraz postulowano przyznanie wszystkim obywatelom prawa swobodnego pielęgnowania własnej narodowości, a jednocześnie dążono do ograniczenia wpływów Żydów i innych nacji na życie społeczne, gospodarcze i kulturalne⁴².

Działacze Stronnictwa Narodowego prowadzili aktywną działalność przeciwko wyznawcom judaizmu podczas publicznych wystąpień i za pomocą rozprawdzanych ulotek⁴³. Inicjowali również akcję bojkotowania handlu żydowskiego⁴⁴. Dopuszczali się wybijania szyb w mieszkaniach, urządzania pikiet przed sklepami, napaści słownych, a nawet zmuszania kupujących do opuszczenia sklepów żydowskich. W 1937 roku działacze tego ugrupowania urządzali w pobliżu kościołów wiece o charakterze antykomunistycznym. Podczas wystąpień nawoływano jednak do działań

³⁹ AACz, AP, sygn. 271: Akta personalne ks. Walentego Kotta, b.p.; APŁOS, SPW, sygn. 1857: Wyznanie mojżeszowe, [1933 r.], b.p.; *W sprawie św. chrztu Żydów*, „Wiadomości Diecezjalne”, 14 (1939), nr 1, s. 3; M. Widera, *Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim*, s. 698.

⁴⁰ APŁ, Karty Ulotne, sygn. 200361: Sprawozdanie, 1928 r., s. 172–173.

⁴¹ Związek Ludowo-Narodowy — partia polityczna o nastawieniu nacjonalistycznym. W 1928 roku została przekształcona w Stronnictwo Narodowe. Po 1918 roku posiadała w powiecie wieluńskim silne wpływy, jednak w latach 30. XX wieku jej działalność uległa osłabieniu. Zob. APŁOS, SPW, sygn. 795: Wywrotowy ruch komunistyczny, [1936 r.], s. 56–57.

⁴² A. Belcikowska, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa 1925, s. 85, 87; M. Leczyk, *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988, s. 125–126.

⁴³ APŁOS, SPW, sygn. 223: Posiedzenia Rady Miejskiej miasta Praszki, 1927 r., b.p.

⁴⁴ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 4: 1936–1939, Warszawa 1989, s. 452–459; J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 57–58; G. Radomski, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2001, s. 41–65.

antyżydowskich. Wskutek tego władze powiatowe odmówiły wydania zgody na urządzenie kolejnych spotkań m.in. w Praszcze i Działoszynie⁴⁵. Publiczne wystąpienia przeciwko wyznawcom judaizmu przyczyniały się do zaczepiania i bicia przedstawicieli tej ludności⁴⁶.

W okresie międzywojennym w całym powiecie wieluńskim dużą aktywnością charakteryzowali się działacze komunistyczni⁴⁷. Swoje wpływy posiadali również w organizacjach żydowskich. W 1934 roku starostwo wieluńskie stwierdziło je m.in. w następujących stowarzyszeniach: Klub Sportowy „Jutrznia” w Praszcze, Stowarzyszenie „Kultur-Liga” w Lututowie i Praszcze, Stowarzyszenie „Oświata” w Działoszynie, Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Odzieżowego w Wieruszowie, Żydowskie Stowarzyszenie „Gwiazda Sztern” w Wieluniu, Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Tarbut” w Lututowie i Wieruszowie oraz Żydowskie Towarzystwo Sportowe „Barkochba” w Wieruszowie. Przykładem działalności podejmowanej przez żydowskich działaczy komunistycznych było w 1937 roku w Działoszynie rozrzucanie przez nich bibuły⁴⁸.

W całym powiecie dochodziło do konfliktów politycznych, w których podnoszono argumenty związane z różnicami narodowościowymi i wyznaniowymi. W 1926 roku podczas wyborów samorządowych wśród mieszkańców Działoszyna zrodziła się obawa, że wójtem zostanie wybrany kandydat żydowskiego pochodzenia. Dopiero po porozumieniu zainicjowanym przez miejscowego proboszcza Polacy wystawili tylko jednego kandydata — Czesława Skibińskiego, który wygrał wybory. W 1927 roku w Wieruszowie nowo wybrany burmistrz miasta — Jan Grodek, był oskarżany o zbytne popieranie wyznawców judaizmu i tym samym działanie na szkodę katolickiej większości. Wobec tego radni chrześcijańscy ze Stronnictwa Narodowego i Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piaś”⁴⁹ domagali się jego odwołania. W 1938 roku na

⁴⁵ APŁ, UWŁ, sygn. 2507n: [Miesięczne sprawozdania wojewody z ruchu zawodowego, społecznego i narodowościowego], 1937 r., s. 233.

⁴⁶ APŁOS, SPW, sygn. 795: Wywrotowy ruch komunistyczny, [1936 r.], s. 49–51; T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, s. 313–317; J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Mokroś*, s. 316–317; J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, s. 368.

⁴⁷ Działalność komunistyczna rozwijała się w latach 30. w strukturach Komunistycznej Partii Polski w Rudnikach, Skomlinie i Wieluniu. W 1936 roku Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego informował starostów o kolportażu (poza legalnymi czasopismami komunizującymi) broszur, które przedstawiały w pozytywnym świetle politykę wewnętrzną ZSRR i jednocześnie krytykowały tzw. państwa burżuazyjne. Były to wydawnictwa podsycające nastroje rewolucjonizujące, często o treści wymierzonej przeciwko prezydentowi i rządowi, dlatego nakazywano ich konfiskatę i zgłaszanie do prokuratury w przypadku wykrycia treści o charakterze komunistycznym. Zob. APŁOS, sygn. 795: Wywrotowy ruch komunistyczny, [1936 r.], s. 465, 522; T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, s. s. 303–305.

⁴⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, UWŁ, sygn. 271/III-16: Działalność komunistyczna. M.in. poszukiwania i informacje o komunistach z Wielunia, 1926–1938, s. 374; APŁOS, SPW, sygn. 99: Skorowidz rzeczowych spraw, 1923 r., s. 111–112.

⁴⁹ We wsiach powiatu wieluńskiego na szeroką skalę działały partie ludowe, w tym Polskie Stronnictwo Ludowe „Piaś”, Niezależna Partia Chłopska i Stronnictwo Chłopskie, które w 1931 roku połączyły się w jedną partię — Stronnictwo Ludowe. Organizowało ono w Wieluniu manifestacje chłopskie i obchody święta ludowego. Struktury Stronnictwa Ludowego w województwie łódzkim były mocno rozbudowane, jednak po wyborach w 1935 r. działalność tego ugrupowania została zahamowana. Zob. APŁOS, SPW, sygn. 795: Wywrotowy ruch komunistyczny, [1936 r.], s. 289.

łach „Gazety Narodowej” zarzucano proboszczowi z Działoszyna — ks. Ignacemu Chartlińskiemu, kandydowanie do rady gromadzkiej wraz z Żydami. Sprawa dotyczyła podpisania przez niego, na prośbę kilku parafian, listy wyborczej. Podpis znalazł się na pierwszym miejscu, a proboszcz nawet nie wiedział, że zostaną dopisani na niej także wyznawcy judaizmu. Fakt ten wykorzystano politycznie, mimo że jak informowali mieszkańcy Działoszyna, ks. I. Chartliński nie prowadził nigdy tego typu działalności ani nie ubiegał się o żadne stanowiska. Często jednak godził zwaśnione strony konfliktów lokalnych i odznaczał się uczciwością⁵⁰. Podobne sytuacje miały miejsce również w przypadku ludności żydowskiej. Przykładowo w 1931 roku w Lututowie przedstawiciele antysyjonistycznej partii Bund⁵¹ okazali niezadowolenie z wyniku głosowania poprzez wybicie szyb w domu rabina Szlamy Frohmana oraz rozlanie smoły w synagodze podczas nabożeństwa. Zdecydowaną większość mandatów w wyborach samorządowych uzyskiwali jednak kandydaci polskiego pochodzenia. W 1938 roku w całym powiecie wieluńskim wybrano 4757 radnych, spośród których aż 98,89% było narodowości polskiej, a tylko 0,95% żydowskiej⁵².

Zakończenie

Pogarszająca się sytuacja gospodarcza okresu międzywojennego i działalność partii politycznych, podnoszących hasła nacjonalistyczne, przyczyniły się do zaostrzenia relacji polsko-żydowskich w powiecie wieluńskim. Przez długi czas były one oparte na wzajemnej współpracy skupiającej się wokół budowania od podstaw wolnego kraju, który przez lata był wyzyskiwany przez zaborców. Dowodem tego były chociażby zażyłe relacje pomiędzy duchownymi żydowskimi i katolickimi. Poza zaangażowaniem ludności polskiej i żydowskiej w rozwój rolnictwa, przemysłu i handlu ważne miejsce zajmowało wspólne organizowanie wydarzeń o charakterze religijnym i społecznym, które wpływało na pogłębienie wzajemnego szacunku. Pogorszenie rela-

⁵⁰ APŁOS, SPW, sygn. 255: Partie polityczne i ich wpływy, 1928 r., s. 56; APŁOS, PKPPW, sygn. 340: Sprawozdanie z ruchu zawodowego, narodowościowego, politycznego i sytuacji ogólnej, 1928 r., s. 21; *Działoszyn*, GZW, 3 (1926), nr 5, s. 9; *Z Działoszyna*, „Niedziela”, 14 (1939), nr 5, s. 66.

⁵¹ Bund (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji) — partia lewicowo-socjalistyczna lokująca się w tradycji demokratycznego marksizmu. Opowiadała się za demokracją i uspołecznieniem środków produkcji, a w dziedzinie kultury za autonomią Żydów, utworzeniem laickiego szkolnictwa i wspieraniem kultury w języku jidysz. Bund był partią antysyjonistyczną i antyreligijną, tzn. sprzeciwiał się powrotowi wyznawców judaizmu do Palestyny i dążył do uznania ich za wspólnotę narodową, a nie tylko wyznaniową. Por. L. Wasilewski, *Kwestia żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1913, s. 17; E. Kirwiel, *Życie polityczne mniejszości żydowskiej na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojennym. Zarys problematyki*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne”, 3 (2017), nr 1, s. 126–127; A. Łaniewski, *Bund w guberni grodzieńskiej podczas rewolucji 1905 r. Zarys problematyki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 54 (2019), nr 2, s. 68.

⁵² *Sprawozdania miesięczne wojewody łódzkiego rok 1938*, cz. 2: *Stan bezpieczeństwa, ruch zawodowy i wywrotowy*, red. J. Walicki, Łódź 2014, s. 333; M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym*, s. 159; M. Widera, *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie*, s. 258.

cji polsko-żydowskich powodowały przypadki przestępstw ściganych przez policję i agitacje antyżydowskie służące uzyskiwaniu poparcia politycznego. Nie łatwo jednoznacznie określić stosunki międzywyznaniowe ze względu na indywidualny charakter konkretnych relacji interpersonalnych, jednak można zauważyć występowanie wielu przykładów życzliwego odnoszenia się do siebie mieszkańców powiatu mimo różnic narodowościowych i religijnych. Dowodzą tego przede wszystkim lokalne uroczystości, których organizacją jednoczyła ze sobą Polaków i Żydów. Jednocześnie konflikty powstawały na skutek złej sytuacji gospodarczej i pogarszających się warunków życia. Wówczas dochodziło do napięć ogniskujących się wokół handlu i agitacji politycznych.

Wybuch II wojny światowej wpłynął na eksterminację ludności polskiej, a zwłaszcza żydowskiej. Dnia 1 września 1939 roku śródmieście Wielunia, zamieszkiwane głównie przez wyznawców religii mojżeszowej, zostało obrócone w gruzowisko w wyniku nalotów bombowych. Tragiczne w skutkach wydarzenia wpłynęły na całkowite zahamowanie działalności religijnej na omawianych terenach. W powiecie wieluńskim posługę duszpasterską mogło pełnić tylko dwóch kapłanów katolickich, a wielu innych zmuszono do ucieczki albo osadzono w obozach koncentracyjnych. W świątyniach urządzono więzienia dla wyznawców judaizmu i magazyny zboża oraz rabowanych przedmiotów. Dochodziło do wysiedlania, masowych aresztowań, torturowania i egzekucji mieszkańców powiatu niezależnie od narodowości. Wielu ludzi wywieziono do obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe w głąb Rzeszy. Podczas II wojny światowej w całym „Kraju Warty” prowadzono politykę mającą na celu masowe wymieranie ludności żydowskiej. Jednocześnie dążono do zatarcia wszelkich śladów jej osadnictwa i kultury. Według szacunków w czasie okupacji hitlerowskiej wymordowano lub doprowadzono do śmierci na skutek wycieńczenia ponad 98% Żydów z całego powiatu⁵³.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

AAN, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 271/III-16: Działalność komunistyczna. M.in. poszukiwania i informacje o komunistach z Wielunia, 1926–1938.

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie

⁵³ AACz, Księgi biskupie i kurialne, sygn. 102: Kwestionariusz czyli dane do rocznika jubileuszowego, 1926–1949, s. 755; AKMCz, Akta Parafialne, sygn. 219: Akta parafii Rudlice, b.p.; Archiwum parafii w Kielczygłowie, brak sygn.: Kronika nowo powstałej parafii Kielczygłów od 13 października 1924 r., s. 10–13; M. i F. Rojkwie, *Ocalić od zapomnienia*, s. 79–80; T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, s. 333–334, 359–360, 397–407; *Oral History Interview with David Kempinski*, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504518> [dostęp: 5.10.2022].

- AACz, Akta Personalne, sygn. 176: Akta personalne ks. Wincentego Przygodzkiego.
AACz, Akta Personalne, sygn. 271: Akta personalne ks. Walentego Kotta.
AACz, Księgi biskupie i kurialne, sygn. 102: Kwestionariusz czyli dane do rocznika jubileuszowego, 1926–1949.
AACz, Księgi dziekańskie, sygn. 344: Akta dziekańskie parafii Chotów, [1859–1914, 1935].

Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie

- AIYV, Yad Vashem Testimonies, sygn. 12567: Testimony of Elkhanan Yerukham Zomberg, 2005 r.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie

- AKMCz, Akta Personalne, sygn. 219: Akta parafii Rudlice.
AKMCz, Referat Nauczania Wiary, sygn. 4: Sprawy szkolne, 1926–1939.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- APŁ, Akta Miasta Łodzi, sygn. 23670: Dane statystyczne dotyczące powiatu wieluńskiego, [1932–1938].
APŁ, Karty Ulotne, sygn. 200361: Sprawozdanie, 1928 r.
APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2363: Biblioteka Żydowska im. I.L. Pereca w Osjakowie pow. Wieluński, 1929 r.
APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2507n: [Miesięczne sprawozdania wojewody z ruchu zawodowego, społecznego i narodowościowego], 1937 r.
APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2608a: [Miesięczne sprawozdania sytuacyjne Wydziałów Powiatowych: Piotrków, Radomsko, Sieradz, Słupca, Turek i Wieluń za lata 1919–1921].

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

- APŁOS, Akta Miasta Wielunia, sygn. 84: Protokoły Rady Miejskiej miasta Wielunia, [1915–1921].
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 7: Decyzje sądu, rozkazy dzienne, do plutonów policji państwowej, 1919 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 40: Akta w sprawie karnej przeciwko Majerowi Altman i innym za otwarcie sklepu w dniu świątecznym, 1919 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 49: Akta w sprawie karnej przeciwko Herszlikowi Gajda za otwieranie sklepu w godzinach zakazanych, 1919 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 52: Akta w sprawie karnej przeciwko Michałowi Fronczak oskarżonemu z art. 232 Kodeksu Karnego, [1919 r.].
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 86: Akta w sprawie karnej przeciwko Szymonowi Szylić za handel w sklepie w niedzielę, 1919 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 223: Okólniki i rozporządzenia, 1924 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 340: Sprawozdanie z ruchu zawodowego, narodowościowego, politycznego i sytuacji ogólnej, 1928 r.
APŁOS, Państwowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 595: Cudzoziemcy i sprawy narodowościowe, 1933 r.
APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 23: Pisma, okólniki i instrukcje władz nadrzędnych, 1918–1919.
APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 99: Skorowidz rzeczowych spraw, 1923 r.

- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 157: Budżet i korespondencja gminy wyznaniowej w Praszce, 1925 r.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 167: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1926–1928].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 172: Sprawy emigracji sezonowej do Niemiec, 1926–1927.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 223: Posiedzenia Rady Miejskiej miasta Praszki, 1927 r.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 228: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1926–1927].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 255: Partie polityczne i ich wpływy, 1928 r.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 336: Sprawy wyznania mojżeszowego, 1926–1928.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 417: Różne, 1928 r.
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 712: Miesięczne sprawozdania sytuacyjne, [1932 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 788: Ogólna charakterystyka gospodarcza powiatu wieluńskiego, [1936 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 795: Wywrotowy ruch komunistyczny, [1936 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 1845: Sprawy wyznania mojżeszowego, [1931 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 1847: Wybory organów gminy wyznaniowej żydowskiej w Bolesławcu, [1931 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 1857: Wyznanie mojżeszowe, [1933 r.].
- APŁOS, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 2809: Akta personalne — różne, 1929–1931.

Archiwum Parafii w Kielczygłowie

APKiel, brak sygn.: Kronika nowo powstałej parafii Kielczygłów od 13 października 1924 r.

Archiwum Zgromadzenia Misjonarzy Świętej Rodziny w Poznaniu

AMSFP, brak sygn.: T. Dusza, *50 lat działalności Polskiej Prowincji Misjonarzy św. Rodziny*, Świder 1984.

Źródła wydane

- Ch. P., *Z Praszki. Dziwne faworyzowanie rabina*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 12, s. 6.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski”, 1938, seria C, z. 77.
- Działoszyn*, „Głos Ziemi Wieluńskiej”, 3 (1926), nr 5, s. 9.
- IX Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1938*, Łódź 1939.
- Jedwab H. i in., *Z Praszki. Dajemy głos*, „Tygodnik Wieluński”, 2 (1921), nr 2, s. 1.
- Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930.
- Likwidacja szajki żydowskich przemytników*, „Echo”, 15 (1939), nr 14, s. 2.
- Niesłychane zajścia w Działoszynie*, „Niedziela”, 10 (1935), nr 50, s. 603.
- O pogrom żydowski w Lututowie*, „Wielunianin”, 3 (1924), nr 2, s. 5–6.
- O rozruchy w Lututowie*, „Wielunianin”, 3 (1924), nr 1, s. 3.

- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928.
- Po Działoszynie Wieruszów...*, „Echo”, 12 (1936), nr 329, s. 2.
- Popieranie ruchu kooperatywnego*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 14 (1920), nr 11–12, s. 297.
- Popowice*, „Tygodnik Wieluński”, 2 (1921), nr 3, s. 7.
- Przetrzymana kontrabanda*, „Głos Ziemi Wieluńskiej”, 3 (1926), nr 13, s. 7.
- Ruch spółdzielczy*, „Tygodnik Wieluński”, 2 (1921), nr 9, s. 6.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2: *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925.
- Społeczne zadania duchowieństwa*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 17 (1923), nr 6, s. 224–225.
- Sprawozdania miesięczne wojewody łódzkiego rok 1938*, cz. 2: *Stan bezpieczeństwa, ruch zawodowy i wywrotowy*, red. J. Walicki, Łódź 2014.
- Sprawozdania wojewody łódzkiego: rok 1939*, cz. 2: *Stan bezpieczeństwa, ruch zawodowy i wywrotowy*, red. J. Walicki, Łódź 2014.
- Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi o stanie gospodarczym rzemiosła za rok 1930*, Łódź 1931.
- Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1931*, Łódź 1932.
- Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1932*, Łódź, 1933.
- Sprawozdanie Izby Rzemieślniczej w Łodzi za rok 1933*, Łódź 1934.
- Szmugiel tytoniu*, „Głos Ziemi Wieluńskiej”, 3 (1926), nr 3, s. 9.
- W sprawie św. chrztu Żydów*, „Wiadomości Diecezjalne”, 14 (1939), nr 1, s. 3.
- Wilczyński W.*, *Informator Wieluński*, Wieluń 1935.
- Wizytacja Pasterska w Działoszynie*, „Niedziela”, 4 (1929), nr 24, s. 286–288.
- Wyzysk czy taryfa*, „Głos Ziemi Wieluńskiej”, 3 (1926), nr 12, s. 7.
- Z Bolesławca. Lekceważenie świąt*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 4, s. 7.
- Z Wielunia*, „Głos Ziemi Wieluńskiej”, 3 (1926), nr 8, s. 8.
- Z Wielunia. Pielgrzymka Trzeciego Zakonu i Sodalicji Mariańskiej*, „Niedziela”, 4 (1929), nr 40, s. 494.
- Z Działoszyna*, „Niedziela”, 14 (1939), nr 5, s. 66.
- Zajścia antyżydowskie w Bolesławcu*, „Orędownik”, 65 (1935), nr 295, s. 6.
- Zatrzymanie kontrabandy tytoniu*, „Gazeta Wieluńska”, 1 (1925), nr 5, s. 6–7.
- Złudzenie*, „Wielunianin”, 4 (1925), nr 11, s. 6.
- Zuchwały przemysł*, „Tygodnik Wieluński”, 2 (1921), nr 6, s. 7.
- Żydzi chcieli utopić księdza*, „Rozwój”, 27 (1923), nr 214, s. 4.

Akty prawne

- Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 kwietnia 1934 r., tekst jednolity: Dz. U. z 1935 r. Nr 30, poz. 227.

Opracowania

- Albert A., *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, cz. 1: (1918–1939), Warszawa 1983.
- Bełcikowska A., *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa 1925.
- Borecki P., *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2 (2010), s. 49–90.
- Bujak G., *Przemiany religijności w Kościele katolickim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, w: *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013, (Metamorfozy Społeczne, t. 5), s. 11–22.

- Fuks M. i in., *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982.
- Imińska-Duma A., *Stosunki polsko-żydowskie w Lwowie w latach 1918–1919 (wybrane zagadnienia)*, „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”, 3 (2017), s. 117–134.
- Kęsik K., *Żydowska gmina Skahev (Osjaków) w latach trzydziestych XX w.*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 34 (2019), nr 136, s. 15–19.
- Kirwiel E., *Życie polityczne mniejszości żydowskiej na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojennym. Zarys problematyki*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne”, 3 (2017), nr 1, s. 121–136.
- Kopczyńska I., *Relacje polsko-żydowskie w Poznaniu w okresie dwudziestolecia międzywojennego, w: Od konfliktu do współistnienia i współpracy, t. 1: Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017, s. 124–133.
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1988.
- Książek J., *Powiat wieluński w latach 1918–1939*, „Rocznik Wieluński”, 1 (2001), s. 111–174.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Czarnożyły*, red. Z. Włodarczyk, Czarnożyły 2009, s. 257–340.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Mokrsko*, red. T. Olejnik, Wieluń 2004, s. 267–356.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, red. J. Książek, Wieluń 2012, s. 325–410.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006, s. 157–262.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, w: *Monografia gminy Wierzchlas*, red. Z. Włodarczyk, Wierzchlas 2014, s. 269–322.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 4: 1936–1939*, Warszawa 1989.
- Leczyk M., *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988.
- Łaniewski A., *Bund w guberni grodzieńskiej podczas rewolucji 1905 r. Zarys problematyki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 54 (2019), nr 2, s. 65–107.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Michalski M., *Emigracja sezonowa do Niemiec z powiatu wieluńskiego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny”, 7 (2020), s. 45–80.
- Michalski M., *Powiat wieluński w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Łódź 2017 (mps w posiadaniu autora).
- Michalski M., *Przemysł i wymysł na granicy powiatu wieluńskiego z Niemcami w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki”, 71 (2021), s. 29–52.
- Mierzwa J., *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012.
- Mieszkalski I., *Szmugiel i drobny handel przygraniczny w rejonie wsi Przedmość w latach 1900–1939*, „Rocznik Wieluński”, 4 (2004), s. 149–159.
- Milczarek J., *Emigracja zarobkowa z Wieluńskiego (1918–1939)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 19 (1977), s. 5–30.
- Mińska E.H., *Kronika klasztoru ss. Bernardynek w Wieluniu*, oprac. A.K. Sitnik, „Studia Franciszkańskie”, 24 (2014), s. 219–343.
- Olejnik T., *Czasy nowożytności. Praszka w XIX i XX wieku*, w: *Nad Górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Łódź 1999, s. 309–367.
- Olejnik T., *Dzieje nowożytności i najnowsze Osjakowa (1793–1945)*, „Rocznik Wieluński”, 7 (2007), s. 47–67.
- Olejnik T., *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Wieluń 2009.
- Radomski G., *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2001.

- Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania — kontrowersje — perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce-Warszawa 2021.
- Ringel M., *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 2, red. I. Schiper, A. Tarkatower, A. Hafftk, Warszawa 1936, s. 242–248.
- Rojkowie M. i F., *Ocalić od zapomnienia. Szkice z dziejów Bolesławca nad Prosną*, Kraków 2007.
- Ruta M., „Asy czystej rasy”, czyli Samuela Jakuba Imbera spojrzenie na relacje polsko-żydowskie, *„Studia Judaica”*, 21 (2018), nr 2 (42), s. 253–278.
- Spaleniak W., *Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939)*, Zamość 2010.
- Spaleniak W., *Prawno-polityczne aspekty emigracji sezonowej polskich robotników rolnych do Niemiec w latach 1919–1939*, *„Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”*, 9 (2002), s. 47–64.
- Strzeszewski C., *Cechy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukasz, Z. Sułkowski, Lublin 1985, kol. 1376–1378.
- Szczerbik Z., *Spółeczność żydowska w życiu przedwojennej Praszki*, w: *Rzeka, która łączy... Historia lokalna powiatu oleskiego*, red. N. Hober, Olesno-Gliwice 2003, s. 84–98.
- Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962.
- Tomaszewski J., *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990.
- Tomaszewski J., *Żydzi w II Rzeczypospolitej*, wybór i oprac. A. Markowski, S. Rudnicki, Warszawa 2016.
- Tyszler J., *Wieluń i pamięć*, Wieluń 2015.
- Wasilewski L., *Kwestia żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1913.
- Widera M., „Stowarzyszenie Wychodźców Polskich pod opieką Królowej Korony Polskiej w diecezji częstochowskiej” w parafiach powiatu wieluńskiego, *„Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”*, 40 (2020), nr 2, s. 163–184.
- Widera M., *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim (1918–1939)*, Opole 2021.
- Widera M., *Gmina wyznaniowa żydowska w Działoszynie w okresie międzywojennym*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 16, Słupsk 2019, s. 370–379.
- Widera M., *Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie w okresie międzywojennym*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 17, Słupsk 2020, s. 256–264.
- Widera M., *Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu w II Rzeczypospolitej w dokumentacji Archiwum Państwowego w Łodzi*, *„Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”*, 39 (2019), nr 2, s. 211–230.
- Widera M., *Stan majątkowy gminy wyznaniowej żydowskiej w Wieruszowie w latach 30. XX w.*, w: *Poszerzamy horyzonty*, red. M. Bogusz, M. Wojcieszak, P. Rachwał, t. 18, cz. 1, Słupsk 2020, s. 612–621.
- Widera M., *Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej*, *„Veritati et Caritati”*, 12 (2019), s. 661–703.
- Wierzbieniec W., *Rytmy codzienności i niecodzienne wydarzenia w relacjach polsko-żydowskich w Tyczynie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, w: *Małe miasta. Codzienność*, red. M. Zemło, Białystok – Głogów Małopolski – Supraśl 2019, s. 443–464.
- Wójcik W., *Konkordat polski z 1925 r. Próba oceny*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 15–34.
- Zamojski H., *Polacy i Żydzi. Dzieje sąsiedztwa — dzieje waśni. Historia stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2012.
- Związek J., *Z przeszłości kościelnej Działoszyna i okolicy*, Częstochowa 2011.

Netografia

Oral history interview with David Kempinski, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504518> [dostęp: 5.10.2022].

Oral history interview with Jacob Widawski, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn43542> [dostęp: 5.10.2022].

Oral history interview with Simon Michalowicz, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn507198> [dostęp: 5.10.2022].